

VALAMIT A CSERNELY-PATAK (UPPONYI-HEGYSÉG) ÁTÖRÖKLÖTT VÖLGYÉRŐL

HEVESI ATTILA

SOMETHING ABOUT THE EPIGENETIC VALLEY OF CSERNELY CREEK
(UPPONY MOUNTAINS)

Abstract

The western part of the Uppony Mountains consists of mainly Palaeozoic (Ordovician-Permian) rock. At the lower parts of the Mountains, where the Csernely Creek springs, the rock is of unconsolidated sea deposits from the Lower Miocene age. In present days the Csernely Creek cuts into the higher relief Palaeozoic rock and crosses it through a narrow gorge. There is one explanation for this. The Palaeozoic rocks must have been covered with the Lower Miocene rocks. On the top of these unconsolidated sea deposits started the development of the valley of the Csernely Creek at the end of the Lower Miocene and in the Middle Miocene age. In the meanwhile the Palaeozoic rocks under these Miocene deposits had been lifted by tectonic movements and all the Miocene cover eroded. This disinterred surface (between Nekézseny and Uppony) inherited the meandering valley of the Csernely Creek.

Keywords: Csernely Creek, epigenetic valley, stream, gorge

Bevezetés

A Bükkvidék ún. „középtáj csoport”-ja két „kistáj csoport”-ra, a Bükkre és az É-i szomszédságában húzódó Upponyi-hegyhátra tagolódik (HEVESI A., 1986). Kőzetfömlépítését tekintve az utóbbi az előbbinek, idősebb lévén, kissé összezsugorodott bátyja. Mint a természetföldrajzi tájtagolásban némileg jártas (HEVESI A. 2013), leírom az Upponyi-hegyhát határait. Előrebocsátom, hogy magam elsődlegesnek a *természetföldrajzi* táj fogalmát tartom, mert belefoglaltatik annak szerkezeti és kőzetfömlépítése – tehát összegzett földtörténete –, domborzata–felszínalaklata, éghajlata, természetes növény- és talajtakarója, állatvilága, vízrajza, vagyis minden természetes környezeti (ökológiai) sajátossága. A társadalomföldrajzi jellemzők java ezek által meghatározva épül rá. Szoktunk ugyan emlegetni kultúr-, ipari-, sőt földtani tájat is, ezek azonban rátelepültek vagy benne vannak a természetföldrajzi tájban (HEVESI A. 2013)!

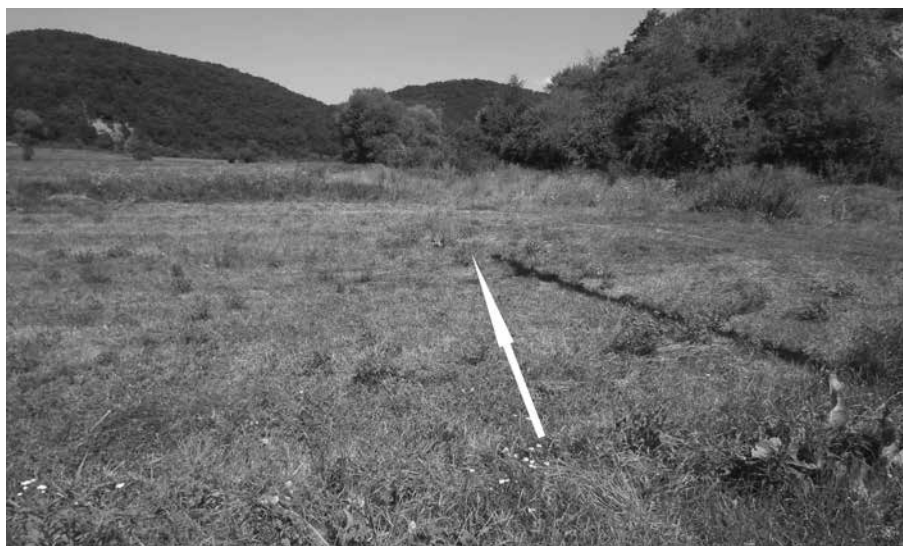
Az Upponyi-hegység helyzete és határai

Az Upponyi-hegységet ÉNy-ról a Hódos-patak, ÉÉK-en a Sajó, DNy-on a Szilvás, majd D-en, DK-en befogadja, a Bán-patak völgye fogja közre. Mindezt azért köll pontosítani, mert pl. Szalai K. (2004) az Upponyi-hegységről szóló doktori (PhD) értekezésének tudományos tételeiben a következők (is) olvashatóak: „A terület lehatárolása során megállapítottuk, hogy a Magyarország kistájainak katasztere c. kötetben meghatározott kistáj határok meghúzása nem minden esetben indokolt és a nevezéktan is vitákra adhat okot.” (3. o.) Ez sajnos igaz. De az Upponyi-hegység esetében éppen nem (1. ábra)! És SZALAI K. (2004) így folytatja: „Az Upponyi-hegység elnevezést – földtani, ill. domborzati egységekben gondolkodva célszerű lenne csak a paleo-mezozoós rög felszínére alkalmazni.” (3. o.) Domborzati egységekben gondolkodva? Tehát az Uppony K-ÉK-i határában

perm- és triász időszaki kőzeteiből hordódtak le az előrenyomuló ottnangi-kárpáti tengerbe. Ez pedig csak úgy lehetett lehetséges, ha a középső-miocén előtt a Szilvás- és Bán-patak – szerkezetileg előrejelzett – völgye nem létezett. És ha összehasonlítjuk a Bükkhát É-i és az Upponyi-hegység D-i sávja tetőszintjeinek tszf-i magasságát, az is az egykor szélesebb hegylábfelszín nagyságát bizonyítja.

A Bükk-vidék mai völgy- és vízhalózatának legvénebb szakaszai a szarmata korszakban kezdhettek kialakulni (HEVESI A. 1986, 1990). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Szilvás- és Bán-patak völgye létrejöttének kezdete is ekkorra tehető (szarmata korszak). Ennek oka a mai Sajó-völgymedence alsó szakaszának szerkezeti süllyedése lehetett. A Sajó és a Bán-patak torkolata ekkor – még külön-külön – az előrenyomuló Pannon-tengerbe Vadna É-i határában lehetett.

A késő-miocénra tehető a Csernely-patak víz- és völgyrendszerének kialakulása is. A patak szülőágai (Úszó-patak jobbról, Cinakó-völgy és Mecske árnyék-völgy patakja balról), Bükkmogyorósd Ny-i és D-i, valamint Csernely község Ny-i határában fakadnak 315-370 m tszf-i magasságban. Forrásvidékükön kora- és középső-miocén kőzetek hordozzák a felszín [koramiocén: apoka (Garábi Slír Formáció); kavics, homok és agyag (Egyházasgergei Formáció), továbbá szenes tengeri üledékek (Salgótarjáni Barnakőszén Formáció); ill. középső-miocén kevert vízi agyag és homok (Kozárdi Formáció), tufitok (Felnémeti Riolituffa Formáció) s kis foltokban andezit salak és tufa (Dubicsányi Andezit Formáció); (LESS GY. 2005)]. A Csernely legfőbb táplálói – Csokva-, Ományi-, Sátai-patak – vele a Csokvaományi-medencében egyesülnek. A medence K-i végére érkező baloldali mellékvizek legalsó szakaszukon közép-, ill. óidei kőzeteket szelnek át, ahogy onnan már a Csernely is. A Sátai-patak torkolata után a Csernely kréta korú homok- és kavicskövek és triász mészkő közé „szorul”. Nekézseny K-i felében az addig KÉK-nek tartó patak hirtelen É-nak fordul, és átszeli az Upponyi-hegység keményebb óidei kőzeteit. A mai helyzetet látva szinte „fejfel megy a falnak” (2. ábra), ugyanúgy, ahogy az Eger- és a Villő-patak meg a Laskó a DNy-i-Bükk legnyugatibb végén a jura-korú óbazaltoknak (diabáz) és gabbróknak.

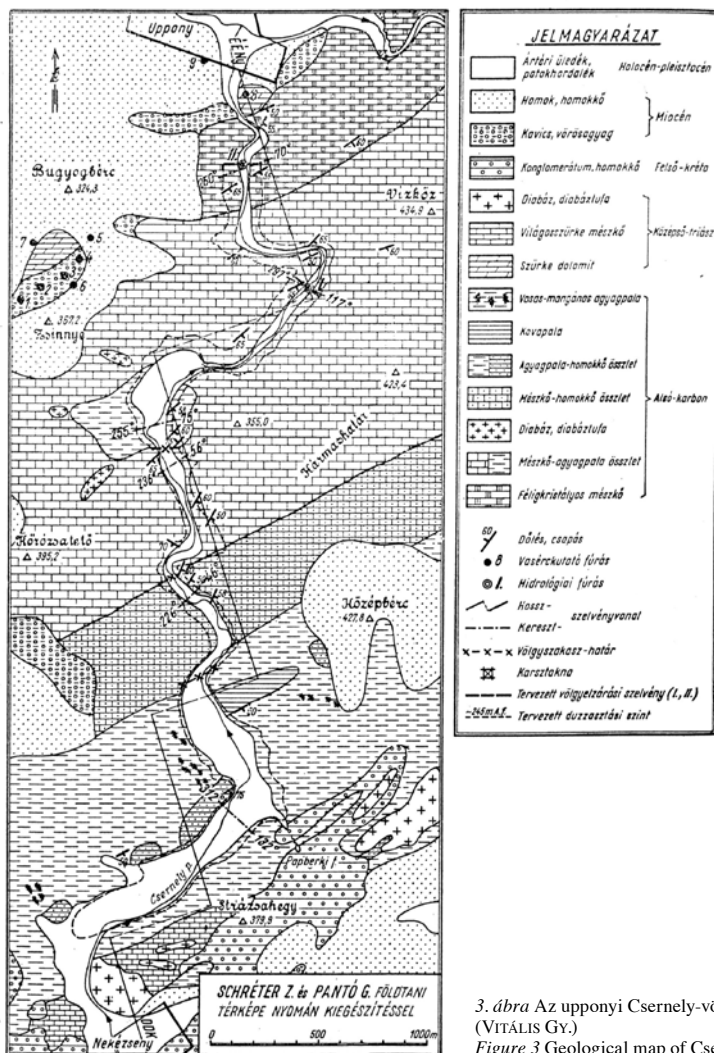
2. ábra A Csernely-patak Nekézseny É-i határában indul el az óidei kőzetek felé.

A nyíl a patak folyásirányát mutatja (HEVESI A. felvétele)

Figure 2 The Csernely-creek running towards paleozoic rock in the northern area of Nekézseny.

The arrow is showing the direction of the creek (photo: A. HEVESI)

A Csernely Nekézseny É-i határában, a késő-kréta időszaki kavicskövek (Nekézsenyi Homokkő Formáció) után 260-250 m tszf-i magasságban É-nak kanyarodva kora-devon korú tufitos mészköveken (Abodi Formáció) vágja át magát (3. ábra), majd ordóvíciumi homokköveken (Csernelyvölgyi Formáció), szilur időszakos agyag- és kovapalákon (Tapolcsányi Formáció), karbon korú mészköveken (Lázbérci Formáció) és az utóbbi kettőt újra átszelve kora-triász mészköveken (Gerennavári és Steinalmi Formáció) keresztül jut ki a kora-miocén és negyedidőszaki üledékek bélelte (födte) Upponyi-medencébe (3. ábra). Ott a Borsodbóta felől érkező patakkal szövetkezve újra nekivág a kemény óidei kőzet-sávnak, és nagyszerű szorossal szeli át annak karbon, majd devon korú összleteit (LESS Gy. 2005). Ennek derenneki mészkőbe (karbon) véselt szakasza a látványos, őslénytani leleteiről nevezetes barlangok és kőfülkék lyuggatta Upponyi-szoros (4. ábra), amelyből kifutva a Csernely eredetileg a Bán-patakba torkollott, ma a Láz-bérci-víztárolóba.

3. ábra Az upponyi Csernely-völgy vázlatos földtani térképe (VITÁLIS Gy.)

Figure 3 Geological map of Csernely-creek (VITÁLIS Gy.)

4. ábra A Csernely-patak Upponyi-szorosának bal oldala (karbon időszaki mészkő) (HEVESI A. felvétele)
 Figure 4 Carboniferous limestone slope of Uppony-gorge along the Csernely-creek (photo: A. HEVESI)

A fönnírtakból a Csernely völgyének fejlődéstörténetét illetően az alábbiakra következtethetünk:

1. Kialakulásának kezdete kora- és középső-miocén kőzeteken (lásd előbb) a késő-miocénra tehető, amikor az említett, főleg üledékes összletek az ún. alaphegységi kőzeteket e térségben még mindenütt befödtek, éppúgy, mint a mai Bükk ÉNy-i előterét. Ezt tanúsítják a Csernely- és a Bán-patak völgye között, a Lipóc (406 m) és a Közép-bérc (426 m) közötti mélyületben, valamint a Hármashatár (387 m) környékén mindmáig megmaradt kora-miocén homokos-agyagos üledékek (Egyházasgergei Formáció; LESS GY. 2005). Ami egyúttal azt is jelenti, hogy elkülönült Upponyi-hegység akkor még nem létezett!

2. E hegylábfelszín már valószínűleg a középső-miocén tengerelőöntések idején jelentékeny nagyságú szerkezeti egységekre kezdett tagolódni, s e földarabolódás a késő-miocénban, a tenger-visszahúzódások-előrenyomulások idején, tovább folytatódott. A kor végére a Szilvás-Bán-patak szerkezetileg előrejelzett völgye, a Sajó-völgymedencéjének erős süllyedése következtében már elválasztja egymástól a Bükköt és az Upponyi-hegységet. Ezzel csaknem egyidejűleg kezdődik meg a Csokvaományi-medence süllyedése, amely a Csernely-patak fő forrásait magához vonzza. S szinte ugyanekkor indulhatott meg az Upponyi-medence lassú bezökkenése is. A két medence között a süllyedésből kimaradt a mai Upponyi-hegység Ny-i szárnya, ahonnan ezért a fedőhegység kőzetei – kora- és késő-miocén, zömmel üledékes kőzetek – fokozatosan lehordódtak. Az így kihantolt középső- és óidei kőzetekbe kényszerült bevágni átöröklött völgyét Nekézseny és Uppony között a Csernely-patak.

Miután a Csernely az Upponyi-medencéből még egyszer nekifordul az alaphegységi kőzeteknek (Upponyi-szoros) föltételezni köll, hogy mind a Csokvaományi-, mind az Upponyi-medence süllyedése lassúbb és kisebb mértékű lehetett, mint a Szilvás-Bán-patakot magához vonzó Sajó-völgymedencéé. (A Csokvaományi-medence tszf-i magassága ma 259 m, az Upponyié 232 m; a Bán-patak 141 m tszf-i magasságban ömlik a Sajóba.) A Sajó borsodi völgymedencéjének gyorsabb süllyedése minden bizonnyal markáns vetőrendszerek mentén történt, ezek egyik ága eredményezhette azt, hogy ma Dédestapolcsány ÉÉK-i határában a Bán-patak É-nak szintén nekimegy az alaphegységi kőzeteknek, majd miután átfűrészelte rétegeiket, élesen KDK felé fordulva elhagyja azokat. A Bán-patak völgyének e szakasza azt bizonyítja, hogy a völgy java szintén átöröklődéssel keletkezett. E Bán-patakot irányváltoztatásra kényszerítő vető egyik ága kényszeríthette a Csernely-patakot, hogy az őidei kőzeteket – rövid szakaszon – újra keresztülvessen.

A Csernely völgyének fejlődéstörténetét röviden összefoglalva hangsúlyozom, hogy véleményem szerint a mai futását kialakító, a Bükk egységes, É-i kora-miocén hegyláb-felszínét lassan széttagoló szerkezeti folyamatok mindenképpen a kora-miocén végén és a középső-miocénban indulhattak meg. A Csernely-patak völgye a Csokvaományi-medence kijáratától torkolatáig átöröklött (epigenetikus), éppúgy, mint az Eger- és a Villő-patak meg a Laskó DNy-i-Bükköt átszelő völgyszakasza.

A Csernely völgyrendszerének néhány jellemző felszínalaktani sajátossága

A Csernely és forráságai (Csokva-, Ományi-, Sátai-patak) széles, kis-közepes mélységű völgygel érkeznek a Csokvaományi-medencébe. A forrásvidék kőzetcsoportjának (kora- és középső-miocén laza, többnyire agyagos tengeri üledékek) megfelelően völgyoldalaikat gyakran negyedidőszaki talaj- és lejtőcsuszamlások sebhelyei és nyelvei hullámosítják. Ilyen folyamatok napjainkban is előfordulnak. A medence bejáratú kapuinál esésük csökken, szélességük és mélységük aránya tovább növekszik az előbbieik javára. A medencét már egyedül elhagyó Csernely völgye szűkülni, esése növekedni kezd, oldalain ugyancsak a kőzetminőségnek megfelelően (főleg kréta kavics- és homokkő, kevés triász mészkő), egyre ritkábbak a csuszamlásnyomok, s miután Nekézseny K-i felében a patak élesen É-ra fordul, és a föntiekben már felsorolt őidei kőzetek között völgye tovább keskenyedik és mélyül, esése növekszik. Meredek oldalain durva kőfolyások sorakoznak, amelyek jobb oldalán, a Strázs-hegy aljától lefelé, összefüggő törmelékkeletűkké nőnek össze. „Lejebb” a devonból és karbonból való kőzetek között az egyre meredekebb mészkőfalakon a törmelékkeletűk ritka kőfolyásokká szakadoznak, és az Upponyi-medencéig a völgy „végképp” mély szurdokká szűkül.

Nekézseny és Uppony között a völgy átöröklött voltát a fönnbbieken kívül helyenként a patak tekergetése is jelzi, kanyarulatai helyenként a legkeményebb kőzetekbe, mint kény-szerformák, mélyen bevágódtak (5. ábra).

Összefoglalás

Íme, példája annak, hogy az újharmad- és negyedidőszaki szerkezeti mozgások hatá-sára egy kora-miocén hegyláb-felszín javából hogyan válik napjainkra önálló hegység. S „*Örölnék csendesen tovább az Isten malmait.*” (Juhász Gyula).

5. ábra Átöröklött kanyar a Csernely-patak átöröklött völgyében (HEVESI A. felvétele)
 Figure 5 Epigenetic meander in the epigenetic valley of Csernely-brook (photo: A. HEVESI)

HEVESI ATTILA

ME MFK FI Természetföldrajz-Környezettan Intézeti Tanszék, Miskolc
 ecoheves@uni-miskolc.hu

IRODALOM

- DÖVÉNYI Z. (szerk.) 2010: Magyarország kistájainak katasztere. – MTA FKI, Budapest. pp. 748–755.
- HEVESI A. 1986: A Bükk hegység felszínfejlődése és karsztja, különös tekintettel a természetvédelem szempontjaira. Kandidátusi értekezés, – MTA FKI, Budapest. 317 p.
- HEVESI A. 1990: A Bükk felszínfejlődése, különös tekintettel a karsztosodásra. – Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 67 p.
- HEVESI A. 2013: Az Upponyi-hegység ismert és kevésbé ismert tájértékei. – In: FRISNYÁK S.–GÁL A. (szerk.): Kárpát-medence természet, társadalom, gazdaság; Nyíregyháza – Szerencs. pp. 97–111.
- LESS GY. (felelős szerk.) 2002: A Bükk hegység földtani térképe 1 : 50 000. – Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest.
- MAROSI S.–SOMOGYI S. (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere II.köt. – MTA FKI, Budapest. pp. 864–868.
- SZALAI K. 2004: Geomorfológiai vizsgálatok az Upponyi-sziget-hegységben és előterein, különös tekintettel a földtani adottságok szerepére. Doktori (PhD) értekezés tézisei. – Debreceni Egyetem, Természettudományi Kar. 22 p.